

УДК 398.01: 291.33

ОСНОВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ СТРУКТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕКСТІВ ОКАЗІОНАЛЬНО-ОБРЯДОВОЇ ПОЕЗІЇ

Уляна ПАРУБІЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси,
бул. Університетська, 1/345, Львів, Україна,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

Розглянуто основні принципи диференціації структурних текстових одиниць okazіонально-обрядової поезії у концепціях різних дослідників. Зосереджено увагу на аналізі теоретичних підходів у вивченні структурних елементів замовлянь, що дало змогу виокремити головні аспекти структурного опису цих фольклорних творів.

Ключові слова: okazіонально-обрядова поезія, структурний аналіз, структурні одиниці, композиція.

Структура українських замовлянь привертала увагу дослідників протягом всієї історії вивчення цього жанру. Багато учених посилалися на тезу, яку висловив один із відомих теоретиків замовлянь ХХ століття Н. Познанський: “В жодному виді народної словесності не домінує в таких розмірах шаблон як в замовляннях <...>. Більшість замовлянь утворено за усталеною схемою, визначеними засобами” [5, 75]. Саме це твердження спонукало до скрупульозного розгляду структури тексту. До того ж “насиченість замовлювальної топіки і сюжетики міфологічними мотивами робить замовляння цінним матеріалом для реконструкції давньої слов’янської культури” [1, 67].

Наукове опрацювання структури українських замовлянь у ХХ столітті представлене працями Н. Познанського, Є. Кагарова, В. Петрова, В. Харитонової, І. Гунчика та ін.

Підсумковим етапом у вивченні замовлянь другої половини ХІХ–початку ХХ століття стала монографія Н. Познанського “Замовляння. Досвід дослідження походження і розвитку замовлювальних формул”. Автор не вносить кардинальних змін у теоретичне обґрунтування цього питання, а лише підсумовує і систематизує погляди своїх попередників – О. Потебні, М. Крушевського, Ф. Зелінського. Погоджуючись з тим, що побажання і порівняння є характерними елементами замовлянь, Н. Познанський розвиває цю думку, вносячи деякі корективи та доповнення. На його погляд, серед текстів замовлянь паралельно існують й такі поетичні утворення, які не стосуються побажання й порівняння [1, 65]. Учений виділяє два текстуальні типи. До першого належать “епічні” замовляння, до другого

– твори діалогічної форми. Аналіз цих текстуальних типів дав підставу стверджувати, “що окремі замовляння можуть не містити побажання та порівняння” [1, 67].

Проблема структурної характеристики замовлянь знайшла своє відображення у працях харківського фольклориста й етнографа Є. Кагарова. Досліджуючи замовляння, молитви, прокльони, беручи до уваги не лише слов’янський, а й старогрецький та німецький матеріал, він описує зовнішню структуру або композицію замовляння і молитви, виокремлюючи такі постійні конститутивні елементи:

- 1) зачин (звернення або призивання);
- 2) епічна частина (опис обрядових дій, які колись супроводжували замовляння, а в майбутньому – лише згадуються);
- 3) лірична частина, у якій висловлено будь-яке побажання у формі симпатичного (рос. симпатического) порівняння (двочленний паралелізм);
- 4) містичні імена;
- 5) замикання (закрепка, “ключові слова”) [4, 72].

Стосовно давньогрецьких прокльонів, то вони, за дослідженнями вченого, мають такі елементи: 1) ім’я супротивника; 2) ім’я демона або божества, якого закликають; 3) побажання, яке може виражатись у формі порівняння, прохання до надприродного діяча або простого побажання. Молитва в розгорнутій її формі складається, як показав К. Ауфельд, з трьох основних частин: 1) заклик або звертання до божества; 2) епічна частина; 3) прохання або побажання [4, 73].

Попри це загальна формула найпоширеніших текстів замовлянь виглядає так:

$$I + E + L + V + Z, \text{ де}$$

- I – звернення;
- E – епічна частина;
- L – лірична частина;
- V – містичні імена;
- Z – завершальні слова.

Водночас епічна частина може вказувати на дії, які виконуються (а), мотив погрози (h), мотив нагороди демона (f), прийом знеславлювання супротивника (k), прийом виклику співчуття (m), посилення на божественний авторитет (û), розповідь (e) і т. д.

Лірична частина також може складатися з простих побажань (v_3), з наказів об’єкта закликання (v_2), з побажання у формі порівняння (g) або з умови, яку неможливо виконати (n) тощо. Так, повна формула замовляння має такий вигляд:

$$I + (a + h + f + k + m + \hat{u} + e) + (v_3 + v_2 + g + n) + V + Z$$

Важливим у розгляді структури замовлень є те, що Є. Кагаров одним із перших зауважив: конститутивні інгредієнти жанрів okazіонально-обрядової поезії є постійними, тобто стабільними одиницями певного фольклорного тексту.

Аналізуючи проблему вивчення структури замовлянь, варто звернути увагу й на наукові розробки В. Петрова, які він виклав у працях “Заговори” та “Український фольклор”.

Дотримуючись класифікації О. Потебні, дослідник поділив усі замовляння на два основні види: одночленні та двочленні. В основі двочленних усних утворень реалізований художній прийом порівняння, який водночас відтворює формулу побажання. Одночленні побажання також містять у собі оптативні одиниці, які можуть існувати в двох варіантах: проханні та наказі-вигнанні [2, 28].

Лише частковий розгляд структури замовлянь у концепції В. Петрова можна пояснити тим, що автор намагається узагальнено та концентуально осмислити і розглянути замовляння в контексті розвитку фольклорних жанрів.

Найбільш всеохопно у плані дослідження структури замовлянь є стаття російського фольклориста І. Чернова [7, 159–172]. Автор тезово формулює головні проблеми під час дослідження любовних замовлянь, а також виділяє два підходи у вивченні їх структурних елементів.

За словами дослідника, “замовляння належать до типу фольклорних творів, в яких структура чітко фіксується. У цьому плані вони протилежні до таких жанрів, наприклад, як казка. Однак так само, як і чарівна казка, вони розглядаються як варіанти, які реалізують єдину інваріантну схему...” [7, 160]. Саме такий погляд, на думку І. Чернова, визначає підхід до класифікації текстів: “замовляння описуються з точки зору імен і назв, які трапляються в них з одного боку і предикатів, які з’єднуються з ними, – з другого” [7, 160].

Розгляд топоніміки (назви, які описують місце, де відбувається дія замовляння), а також ономастики (імена, які називають героїв замовлювального сюжету) допоможе виявити “генератора”, який створює текст, вибравши один із двох методів:

1) проаналізувати певну кількість текстів і, “розписавши” їх, певною мірою скомбінувати функціонально еквівалентні елементи.

2) на основі аналізу достатньої кількості замовлянь сформулювати в загальному правила синтезу і вказати межі семантичних полів, вибраних категорій.

Взявши до уваги ці два шляхи аналізу замовлювального тексту, можна виявити не лише нові комбінації, але й нові елементи, які ще більше урізноманітять ці комбінації. Так, І. Чернов реалізує висловлене твердження, що “у разі опису структури саме замовляння необхідно враховувати його прагматичний характер, оскільки він має великий вплив на структуру” [7, 165].

Другий підхід у процесі розгляду структури замовлянь можна визначити як композиційний. За словами дослідника “композицію замовляння можна порівняти зі структурою простого речення в мові зі строгим порядком слів” [7, 165].

Усі елементи композиції автор поділяє на дві групи: ядро замовляння і елементи обрамлення, які, на його думку, не є обов’язковими.

До елементів обрамлення належать:

1. Молитовний вступ. Він найчастіше використовується в замовляннях від хвороби. На структуру наступних частин замовляння не впливає і може бути виражений:

а) як фрагмент саме молитви:

“Во ім’я Отця і Сина і Святого Духа”;

б) вираз, який виступає у функції молитви, найчастіше – звернення:

“Господи Боже”, “благослови, Христе”.

2. Зачин – це стандартний елемент замовляння, який є диференціальною ознакою замовляння з розвиненим сюжетом і вказує на ситуацію прохання. Він тісно пов’язаний з умовами функціонування замовляння, а також зі спрямованістю замовляння (“чорне” чи “біле”). На думку І. Чернова, зачин є записом ритуалу, який пов’язаний зі замовлянням [7, 167].

За структурою він буває:

а) зачин, пов’язаний з мотивом переміщення суб’єкта, – динамічний зачин;

б) зачин – констатація (переважно вказує на місце дії).

Однак, попри свою функціональну важливість, це факультативний елемент структури [7, 168].

3. Закрепка підкреслює, підтверджує силу замовляння і пов'язана з його функціонуванням.

4. Молитовне завершення. Пов'язане з повторним введенням молитовного елемента.

Основним композиційним елементом замовляння є ядро – це мінімальний текст замовляння, який як елемент композиції обмежений обрамленням або це текст з нульовим обрамленням (у такому випадку замовлянням є лише ядро).

Характерною ознакою замовляння, яка відрізняє його від заклинань і фіктивних молитов, є те, що ядро замовляння складається з двох елементів, скріплених між собою за принципом паралелізму.

Після вивчення структури ядра окреслено два головні типи організації замовляння, чи два види замовляння. Перший тип є найпоширенішим. Його основу становить художній паралелізм. У другому типі текстів “паралелізм експліцитно не виражений”. Як зазначив І. Чернов, тут виявилася “більш складна і менш сувора система” [7, 169]. Під час подальшого аналізу та опису обох текстуальних типів дослідник виявляє їхні структурні схеми та загальні правила їх реалізації.

Дослідження І. Чернова в галузі структурного опису замовлянь дають змогу цілісно вивчити один із варіантів опису структури замовлювального тексту, а також концептуально осмислити умови формування цієї структури, тобто окремих її елементів. Автор чітко формулює своє наукове бачення стосовно молитовних елементів у структурі замовляння; він стверджує, що “часто в самому тексті замовляння трапляються елементи молитви, а інколи необхідно виголошувати молитву до або після тексту замовляння <...> Усі ці зовнішні елементи стосовно власне структури замовляння впливають на неї і їх необхідно враховувати у разі розгляду структури замовляння” [7, 160].

Автори статті “До реконструкції праслов’янських замовлянь” – Т. Агапкіна та А. Топорков на основі південнослов’янських: українських, сербських замовлювальних текстів від дитячого безсоння виводять семантичні структурні формульні різновиди, які стають основою для інваріантної формули. Дослідники доводять, що така “інваріантна формула допомагає виявити семантичний механізм, спільний для всіх замовлянь досліджуваного типу в різних слов’янських народів” [1, 73]. Зміст замовляння зводиться до певної магічної процедури – обміну між людиною та іншим світом, при цьому інший світ моделюється як дзеркальне відображення свого світу: людині (Л.) і його дитині (л) ставить відповідно міфологічний персонаж (МП) і його дитина (мп) [1, 73].

Окреслення семантичних структур певних типів замовлянь і сьогодні залишається актуальною проблемою. Ця розвідка яскраво демонструє актуальність такого підходу, який дасть змогу реконструювати не лише конкретні тексти, а й певні світоглядні системи.

Значний внесок у вивчення структурних та функціональних особливостей замовлювальних текстів зробила В. Харитонова, яка розглядала їх крізь призму замовлювально-заклинального акту. Вона пише: “наявність і функціонування заклинальних текстів різного об’єму часом як рівноправних, взаємозамінних в окремих ситуаціях, або використання одного тексту в різних випадках, наприклад, змушує замислитися над питанням про роль тексту в замовлювально-заклинальному акті, а також про характер організації замовлювально-заклинального тексту. Природно, що

дослідники в такій ситуації відчувають необхідність виявити першооснови текстів, спробувати класифікувати вербальний елемент традиції і визначити принципи текстоутворення” [6, 398].

Розглядаючи в такому контексті практичний матеріал, використовуючи філологічний принцип, дослідниця виділяє численні мікротексти, які можуть входити у великі обрядові комплекси, де вони виконують функцію оберегів або замовлянь. Самі ж мікротексти відрізняються між собою, їх можна поділити на дві групи, кожна з яких ґрунтується на певній синтаксичній структурі.

Тексти першої групи становлять синтаксично незавершені, відкриті конструкції, другої ж, навпаки – конструкції синтаксично закриті, завершені і самодостатні.

Окрім мікротекстів, у замовлювально-заклинальній традиції активно використовуються словесні макротексти. Згідно зі звичною термінологією одну групу макротекстів можна визначити як *заклинання*, а другу як *замовляння*.

Основою класифікації макротекстів замовлювально-заклинальної є поділ мікротекстів. Аналіз заклинань і замовлянь свідчить, що ядро усного макротексту становить певний мікротекст, більш чи менш значне розповсюдження якого зумовило вербальне макроутворення. Таке розуміння традиції не заважає бачити мікротекстову смислову частину (“ключове слово”) в будь-яких об’ємних текстових одиницях. Зазвичай смисл одного великого тексту (заклинання чи замовляння) можна звести до одної замовлювально-заклинальної паремії чи формули.

Як робочу схему для дослідження замовлювально-заклинальної традиції В. Харитонова пропонує названі чотири одиниці, які дають змогу чітко розмежувати практичний текстовий матеріал і розглянути саму традицію. Зупинимося наразі на двох різновидах макротекстів, заклинаннях і замовляннях.

Заклинаннями, на думку В. Харитонової, варто називати заклиналильні тексти порівняно невеликі за обсягом, в основі яких лежить паремія, яку зазвичай використовують на практиці як самостійну заклиналильну одиницю. Часто смислова паремія починає заклинання, приєднуючи до себе одиниці тої ж модальності. Заклинання не тяжіє до сюжетності.

Замовляннями вважають великі за обсягом тексти, які часто багатоступенєво організовані з розвиненим сюжетом; замовляння може приєднувати невеликі уривки тексту молитовного характеру. Важливою основною смисловою частиною замовляння є замовлювально-заклинальна формула. Замовлювальний текст формується, зазвичай, так, що його центральна частина охоплює основну смислову формулу. Проте основна формула замовляння і збільшення обсягу веде до відтворення розповіді, яка окреслює сюжет, сюжетну ситуацію. Це пов’язано з наявністю розробленої композиційної структури, а на вербальному рівні – композиції тексту.

Замовляння, на відміну від заклинання, тяжіє до завершеності розповіді і сюжетотворення. Заклинання ж становить текстовий нарис без строго організованого начала. Проте обсяг текстів заклинань може бути вельми великим. Такі заклинання нагадують молитви.

Розрізнення заклинання і замовляння (основою перших є паремія, а других – формула) нагадує розрізнення самих мікротекстів: заклинання незавершене, недооформлене, дає змогу приєднувати додаткові частини тексту, прагнучи до лінійного розвитку; замовляння є завершеною, закритою структурою, яка не потребує подальшого лінійного розвитку, але воно, як і формула, допускає внутрішню насиченість деталями, що доповнюють сюжетне начало. З цим пов’язане прагнення дати перелік окремих частин, які становлять замовлювально-заклинальний макротекст.

Враховуючи особливості досліджень, виокремимо у сфері текстоутворення, насамперед, те, що має відношення до визначальних моментів замовлювально-заклинального процесу. Це будуть мікротексти, які можуть виступати в ролі структурно-утворюючих одиниць макротекстів, до них можна віднести словови́чення, паремію, формулу.

Заклинальні мікротексти, в основі яких лежать синтаксичні конструкції відкритого типу, називають *заклинальними пареміями*, тобто це різновид найпростіших замовлювально-заклинальних текстів, які утворюються на підставі відкритої синтаксичної структури і можуть приєднувати до себе низку паремійних текстів здебільшого тої ж модальності, або інші різновиди мікро- і макротекстів.

Мікротексти другого типу протилежні до першого – це вислови, утворені за допомогою закритих, внутрішньо замкнених, самодостатніх структур. Такі тексти можна означити як *замовлювально-закликальні формули*. Це різновид найпростіших заговорно-закликальних текстів, які ґрунтуються на аналогії, формуються як закриті синтаксичні структури шляхом уподібнення, порівняння.

В основі мікротекстів є найпростіші інваріантні структури. Одну з них можна уявити як одночлен, монолітну, яка допускає подальший розвиток шляхом приєднання інших мікроструктур. Узагальнено це можна відобразити так:

$$A(+ A1 + A2 + \dots An),$$

де *A* – головний елемент, який на текстовому рівні виглядає як паремія, незавершена, відкрита мікроструктура. Другу інваріантну мікроструктуру, двочленну, де *A* – одна (початкова, відкрита), *B* – друга (завершальна) частина:

$$A + B.$$

Кожна з інваріантних структур допускає ускладнення. Цей процес пов'язаний з приєднанням аналогічних структурних одиниць або протиставних, що зумовлює утворення нової, складнішої форми. Самі ж інваріантні структури – паремійна і формульна – свідчать про наявність у замовлювально-заклинальній поезії двох начал, двох мікроодиниць жанрового характеру.

Структурний опис замовлянь В. Харитонові дещо відрізняється від наукових підходів її попередників. Взнявши за основу поділ замовлювальних текстів на макротексти і мікротексти, учена демонструє, що мікротекст з найпростішою інваріантною структурою є основним компонентом макротексту. Характерною ознакою макро- і мікроутворень є те, що в традиції вони можуть існувати і як незалежні фольклорні одиниці. Такий підхід дав змогу В. Харитоновій дослідити не лише закономірності текстоутворення, а й визначити типологічну класифікацію текстів замовлювально-заклинальної традиції.

Однією з останніх розробок у питанні структурної систематизації замовлянь є робота І. Гунчика “Український оказіонально-обрядовий фольклор: структурно-функціональний аспект”. У процесі розгляду інваріантної структури текстів українського оказіонально-обрядового фольклору науковець виділив систему апелятивних і експлікативних інваріантних одиниць, на яких ґрунтується формульна побудова будь-якого варіанта утилітарно-сакрального утворення. Перші називаються безсюжетними, другі бувають двох видів: безсюжетні та сюжетні. В українському оказіонально-обрядовому фольклорі до апелятивних одиниць безсюжетного типу належать десять формул: *звернення, побажання, прохання, посилання, запрошення, гадання, вимовляння, обдаровування, величання, страхання*. Склад безсюжетних

експлікативних одиниць такий самий, але вони є описовими. До сюжетних експлікативних одиниць належать: *суб'єкт, об'єкт, рух, стан, дія, мовлення* [20, 16].

Отож, аналізуючи головні дослідження структури замовлювальних текстів, можна виділити два домінуючі теоретичні комплекси, перший з яких стосується розгляду принципів виокремлення структурних одиниць. Здобутки вчених доводять, що опис структури замовлянь може бути різнобічним, залежно від характеру методологічних пошуків того чи іншого фольклориста. Так, І. Чернов переконаний у продуктивності композиційного принципу аналізу структури замовлянь, який дає змогу виявити нові функціонально-еквівалентні елементи композиції, простежити їх "поведінку" в нових умовах функціонування, що сприятиме теоретичному осмисленню семантики тексту. Це частково стає основою дослідження семантичної структури замовлянь, висвітлене у працях А. Агапкиної та А. Топоркова. Врахування семантичного аспекту структурного опису замовлянь допомагає виділити змістове підґрунтя замовлювальних текстів у контексті світоглядної специфіки фольклору.

Враховуючи особливості текстотворення та побудови замовлянь, В. Харитонова запропонувала використовувати логіко-синтаксичний принцип класифікації структури. Такий підхід не лише допомагає виокремити текстові елементи структури, а й демонструє залежність структури тексту від умов функціонування, тобто залежність від особливостей замовлювально-заклинального акту. Саме ця залежність, на думку В. Харитонової, і є головним текстоутворювальним принципом [6, 449].

Ще одним підходом дослідження структури замовлянь є модальний принцип, керуючись яким І. Гунчик виділяє типи інваріантних експлікативних та апелятивних структурних одиниць.

Виокремлення основних принципів диференціації структурних елементів жанру замовлянь, дає змогу перейти до осмислення другого теоретичного комплексу – виявлення тих чинників, які суттєво впливають на формування та усталення структури тексту.

-
1. Агапкина Т., Топорков А. К реконструкции праславянских заговоров // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л., 1990.
 2. Гунчик І. Optationes у народній сакрально-оказіональній традиції (Методологічний аспект проблеми) // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – Вип. 27.
 3. Гунчик І. В. Український okazіонально-обрядовий фольклор: структурно-функціональний аспект. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2005.
 4. Кагаров Е. Г. Словесные элементы обряда // Из истории русской советской фольклористики. – Л., 1981.
 5. Познанский Н. Ф. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – Петроград, 1917.
 6. Харитонова В. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян // Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. – М., 1999. – Т. 3. – Ч. 2.
 7. Чернов И. О структуре русских любовных заговоров // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1965.

**PRIMARY METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE STRUCTURAL
CHARACTERISTICS OF THE OCCASIONAL CEREMONIAL POETRY
PIECES**

Ulyana PARUBIY

*Ivan Franko National University in L'viv,
Filaret Kolessa Ukrainian Folkloristics Department,
1/345, Universitets'ka st., L'viv, Ukraine,
e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

The principles of text structural units accentuation of occasional ceremonial poetry are worked out by different researchers. The principal attention is concentrated on analysis of theoretical approaches in studying of structural elements of orderings, which gave the possibility to allot the main aspects of these folklore works.

Key words: structural analysis, occasional ceremonial poetry, structural units, composition.

Стаття надійшла до редколегії 17.05.2007

Прийнята до друку 20.05.2007